

Романцов Володимир Миколайович (1955 р.н.). У 1977 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію. Завідуючий кафедрою історичних дисциплін Маріупольського гуманітарного інституту Донецького національного університету. Досліджує проблеми української історіографії виникнення та становлення Гетьманщини. Має понад 50 наукових публікацій.

Висвітлення проблем виникнення та становлення Гетьманщини у працях Михайла Максимовича

Автор статті розглядає малодосліджену історіографічну проблему щодо історичних поглядів М.Максимовича з питань виникнення та становлення в Україні козацької держави середини XVII ст. У праці показано місце досліджень українського історика XIX ст. у розвитку вітчизняної історіографії Гетьманщини.

The author of the article examines the scantily investigated historiographic problem of M.Maksimovitch's historical viewpoints about Cossack State formation in Ukraine in the middle of the XVIIth century. The present work highlights the contribution of Ukrainian historian of the XIX century to the research of native Getman historiography.

У наш час в Україні активізувалися історіографічні дослідження, серед яких поважне місце посідають студії вітчизняної історіографії проблем виникнення та становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни. Це відображає зростання суспільного, наукового інтересу до вивчення доленосних подій української історії 350-річної давнини. Праці сучасних істориків Хмельниччини базуються на розширенні джерельної основи проблеми, на пошуках нових методологічних засад дослідження процесів державотворення в Україні, а також на глибокому вивченні наукової спадщини вчених, які розглядали у XIX–XX ст. питання історії Гетьманщини. Цей історіографічний аспект надзвичайно важливий, оскільки дозволяє нам усвідомити не лише той шлях, який пройшла вітчизняна історична думка у дослідженні питань виник-

нення та становлення козацької держави, формування наукових концепцій істориків, а й підійти до вирішення дискусійних проблем даної теми.

В українській історіографії козацької держави у XIX ст. важливе місце посідав Михайло Максимович. “Київська старовина” назвала його одним “з дорогих для України її діячів на полі громадсько-науковому” [1]. Це був визначний вчений з широкими, різнобічними науковими інтересами: мовознавець, ботанік, фольклорист, джерелознавець, історик. За образним виразом Д.Багалія, він “є немов Нестор Київської школи” [2]. У своїх історичних працях цей дослідник часто звертався до питань Хмельниччини, висловив цікаві думки щодо виникнення та становлення Гетьманщини. В.Антонович розглядав Михайла Олександровича поряд з М.Костомаровим та Л.Кубалею серед авторів

“капітальних праць”, присвячених діяльності Б.Хмельницького [3]. Вивчення творчої спадщини М.Максимовича у цих аспектах становить безумовний науковий інтерес.

Історичні праці першого ректора Київського університету ім. Св. Володимира не раз були предметом історіографічних досліджень українських вчених. Окремі цікаві характеристики щодо його наукової спадщини у цілому чи, зокрема, з питань утворення Гетьманщини давали історики XIX – початку XX ст. В.Антонович, В.Іконников, М.Драгоманов, М.Грушевський [4]. Історичну концепцію М.Максимовича з різних ідейних позицій характеризували у своїх історіографічних студіях Д.Багалій, Д.Дорошенко, М.Марченко, Л.Коваленко [5]. Проблеми формування історичного світогляду цього вченого розглянув Д.Острянин [6]. Найбільш ґрунтовно історичні погляди Михайла Олександровича досліджував П.Марков, який присвятив цьому питанню ряд своїх монографій [7]. В окремому розділі він розглядав погляди історика на події Визвольної війни в Україні [8]. Хоча більшість праць П.Маркова написана з партійно-ідеологічних позицій радянського часу і досить однобоко висвітлювала дану проблему, проте слід зазначити, що автор одним з перших в історіографії спробував показати науковий внесок М.Максимовича у дослідження питання щодо формування козацької держави у ході Визвольної війни. Історіограф зазначав, що “неможливо ігнорувати значення багатьох його ідей та положень, у яких він досить влучно указав на ряд важливих аспектів формування української державності” [9]. До певної міри погляди М.Максимовича на питання формування Гетьманщини розглянуто у дисертаційному дослідженні Н.Бойко [10]. Значний науковий інтерес становить праця Л.Мельника [11]. Автор досить ґрунтовно проаналізував висвітлення проблем Національно-визвольної війни, діяльності гетьмана Б.Хмельницького. Але названі праці не досить повно висвітлюють зазначену у даній статті тему, деякі важливі питання потребують уточнення, враховуючи сучасні історичні погляди на події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Дослідницька мета даної статті полягає у тому, щоб проаналізувати місце Михайла Максимовича в українській історіографії козацької держави, внесок цього визначного вченого у висвітлення політичної історії України у добу Національно-визвольної війни. Це становить великий науковий

інтерес, оскільки історіографічне дослідження праць визначного українського історика XIX ст. дозволяє нам краще з'ясувати важливі аспекти державотворення у козацькій Україні.

Характеризуючи чинники, які впливали на історичні погляди М.Максимовича, необхідно відзначити, що він походив з української дрібнопомісної, збіднілої дворянської родини, корені якої йшли “від нащадків козацької старшини” [12]. Його походження, атмосфера, в якій він виріс, безумовно, вплинули на формування свідомості майбутнього вченого. Любов до рідної України, її минувшини не залишала його все життя. На це звернув увагу О.Грушевський, який вказував, що “українські симпатії Максимовича були дуже глибокі і міцні” [13]. Вчений і сам називав себе “ширим малоросіянином” [14]. У той же час він був лояльний до царської влади, прихильно оцінював приєднання України до Російської держави.

Михайло Олександрович був серед перших українських істориків, які започаткували народницький напрямок у розвитку історіографії. Проте його концепція ще не була чітко сформульована і становила перехідну ланку в розвитку української історичної думки. З іншого боку, творчість цього вченого відображала вплив європейської романтичної історіософії. О.Пріцак зазначав, що він “потрапив у полон всеобіймаючих ідей Шеллінга ...” [15].

М.Максимович вважався сучасниками визначним знавцем українського козацтва. Його глибоке знання козацької історії ґрунтувалося, перш за все, на уважному вивченні різноманітних джерел, прагненні бути критичним у їх підборі, точним у інтерпретації. Михайло Олександрович був добре знайомий з сучасною йому українською, російською та польською історіографією. Вчений не стояв осторонь від суспільно-політичного та наукового життя України свого часу, активно відгукувався на його актуальні проблеми. Він був постійним учасником наукових дискусій, які виникали з іншими вченими з питань української історії, до якої ніколи не згасав його інтерес. При цьому історик завжди прагнув до історичної істини. Він підходив до цього питання з точки зору точності історичних фактів, критичного підбору джерел для дослідження. Це допомогло вченому дати відповідь на ряд важливих, але досить заплутаних питань української історії.

М.Максимович часто звертався до питань виникнення Гетьманщини у багатьох своїх пра-

цях, різних за проблематикою та жанрами: в статтях, оглядах, листах, рецензіях [16]. Її, згідно з історичною традицією того часу, він розглядав як частину козацької історії України. Підкреслюючи національну та адміністративно-політичну окремішність своєї батьківщини, вчений вживав поняття “козацька Україна” [17], “гетьманщина”, “Малоросія”, “Україна”, “земля південноруська” [18]. При цьому М.Максимович розглядав “Україну козацьку” у генетичному зв’язку з “Україною княжою” [19].

М.Максимович значну увагу приділив висвітленню причин Національно-визвольної війни, з’ясував суперечності, які закономірно обумовили збройне повстання українського народу за своє національне визволення [20]. Михайло Олександрович розглянув негативні політичні наслідки Люблінської унії, яка заклала основи пригноблення України та державної слабкості Польщі. Він вказував, що польська влада була чужою для України, здійснювала у ній асиміляторську політику. Історик визначив “Люблінський період” [21] як добу “польської влади”, коли “польський уряд і власники українських маєтків пригноблювали Україну” [22]. Вчений заперечував твердження польських істориків, що після Люблінської унії у країні панував “дух терпимості” [23]. М.Максимович зробив традиційний для більшості вітчизняних істориків ХІХ ст. – прихильників романтизму – висновок, що церковна унія була великим злом, і в “історичній картині смут та міжусобиць, які відбулися”, вона “повинна стояти на першому плані” [24].

М.Максимович не мав достатньо чіткого розуміння характеру визвольної боротьби українського народу середини ХVІІ ст. Він здебільшого уособлював ці події з діяльністю гетьмана Б.Хмельницького. Для оцінки збройної боротьби, яку вели українці, історик вживав поняття “Хмельниччина”, “війна Хмельницького”, “повстання Хмельницького” [25]. Вчений вказував на загальнонародний характер повстання, яке підняв в Україні Богдан [26], на те, що українці з поляками вели “міжусобну війну, яка завершила собою попередні війни Польсько-козацькі” [27]. Порівняно з Д.Бантиш-Каменським та М.Маркевичем, М.Максимович зробив крок вперед у характеристиці подій визвольної боротьби українського народу середини ХVІІ ст., проте його оцінки були орієнтовані переважно на суб’єктивний чинник історичного процесу, виявилися незавершеними, не повністю враховували ті суспі-

льно-політичні завдання, які постали перед українцями у добу Хмельниччини.

Як і його попередники в українській історіографії (Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич), М.Максимович у центр політичної історії України середини ХVІІ ст. поставив гетьмана Богдана Хмельницького. Проте, на відміну від них, він не обмежився патетичними фразами на адресу гетьмана, а підійшов до оцінки його діяльності більш аналітично. Михайло Олександрович, розглядаючи монографію М.Костомарова про Б.Хмельницького, підкреслював військове і політичне значення служби майбутнього гетьмана у реєстровому козацькому війську, вказував на його зв’язок з Запорожжям. “Богдан Хмельницький, – писав історик, – довго був зі славою в Запорозькій школі і, продовжуючи близько 18-ти літ військову і депутатську службу в реєстровому козацтві, між поляків та українців, виробив з себе великого діяча і подвижника народного... довгий досвід життя між різних вогнів навчив нашого багато обдарованого Українця тому мистецтву воїна-політика, з яким він, ставши гетьманом, розіграв свою велику роль...” [28].

На перше місце М.Максимович поставив політичний бік діяльності Б.Хмельницького. З ним історик пов’язував початок “відродження Малоросії”. Для означення цього процесу він вжив поняття “гетьманщина, яка виникла за Хмельницького” [29]. Вчений підкреслював його здібності державного діяча, освіченість і знайомство “з адміністрацією і політикою”. “Його розумом, доблестю і владою в народі, – писав Михайло Олександрович, – склалася тодішня Малоросія” [30]. Він звернув увагу на консолідуючу роль гетьмана у подіях Визвольної війни, оскільки тому вдалося об’єднати під гаслом національного визволення України реєстрових козаків та Запорозьке товариство [31]. Як історик народницького напрямку М.Максимович поряд з гетьманом Б.Хмельницьким вказав на певне історичне значення народу. Він відзначав зв’язок Б.Хмельницького з народом, називав його “улюбленцем і представником народу свого” [32]. Проте народ у нього постав пасивним виконавцем волі свого провідника у період створення Гетьманщини. Активною силою народу М.Максимович вважав козаків. Ними була звільнена Україна від поляків [33].

Розглядаючи формування козацької держави, історик вказував, що основи її устрою не з’явилися “в один момент”. Елементи “цивільного...

благоустрою”, за словами вченого, були “готовим запасом у Малоросії від її попереднього дійсного життя (як-то: і гетьманство виборне, і генеральна старшина, і судочинство...)” [34]. М.Максимович погоджувався з твердженням з літопису Г.Грабянки про те, що генеральна старшина (обозні, судді, осавули, полковники) у козацькому війську встановлена за часів гетьмана “знаменитого Богданка, або Богдана Михайловича Ружинського”, від реформи польського короля Стефана Баторія [35]. З цих слів видно історичні витоки держави, створеної Богданом Хмельницьким. Але тут не показано, як козацький лад став державним.

М.Максимович одним з перших в українській історіографії з’ясував персональний склад генеральної старшини, яка виконувала функції гетьманського уряду на початку Визвольної війни. Серед представників цього найближчого оточення гетьмана Богдана Хмельницького історик називав гетьманича Тимоша, військового обозного І.Чарноту, військових осавулів М.Лучченка та Д.Многогрішного, писаря І.Виговського (з кінця 1648 р.) [36].

М.Максимович провів цікаве дослідження з питання про полковий територіально-адміністративний устрій, закладений Б.Хмельницьким в Україні у 1648 р. Він, по суті, розвивав і конкретизував думку М.Маркевича про відновлення попереднього “руського” устрою. Вчений відзначав, що за гетьманства Б.Хмельницького полковий поділ став панівним. За словами Михайла Олександровича, він був “продовженням того порядку, який існував і в часи князівські” [37]. Дослідник порівнював козацькі полки та сотні з давньоруськими тисячами та сотнями, які очолювалися тисяцькими та соцькими [38]. М.Максимович вважав, що вказані автором “Історії Русів” 20 полків, відновлених Б.Хмельницьким в Україні, не відповідають дійсності [39]. У той же час, на підставі відомостей Самовидця та деяких інших, він нарахував у 1648-р. 26 українських територіальних полків [40]. Вчений відзначав, що на чолі “городових” полків та сотень стояли полковники та сотники, які “були не лише воєначальниками, але також і правителями у них по цивільній частині” [41].

М.Максимович уточнив кількість реєстрових козацьких полків, які були створені за умовами Зборівського договору. Він з’ясував, що в Україні у 1650 р. було не 15 полків, як помилково вважав дехто з істориків, а 16 цих військово-

територіальних одиниць [42]. Історик також з’ясував особи багатьох полковників та сотників Війська Запорозького [43].

Розглядаючи процес державотворення у козацькій Україні за доби Національно-визвольної війни, М.Максимович вказував на політичні наслідки військових дій. Результатом Жовтоводської та Корсунської перемог було те, що по обидва боки Дніпра піднялося козацтво і “склалися по різних українських містах численні полки”, з якими гетьман Б.Хмельницький продовжував “воювати Поляків”. Похід до Збаража та Зборова “увінчався” підписанням Зборівського договору, який історик розглядав як успіх політики Богдана [44]. У 1651 р. після “програної Берестецької справи” гетьман змушений був “прийняти Білоцерківський мир”, за яким була втрачена “вся вигода миру Зборівського” [45].

Характеризуючи політичне становище Гетьманщини, М.Максимович надмірно абсолютизував суб’єктивний чинник, недооцінюючи об’єктивні суспільні процеси. Політичну стабільність та цілісність козацької України він пов’язував з гетьманством Богдана Хмельницького [46]. Навпаки, Іван Виговський сприймався як гетьман, який “заварив криваву міжусобицю козацьку і роздвоєння України” [47].

Відображаючи певні особливості історичної свідомості української інтелігенції середини XIX ст., дослідник вбачав заслугу гетьмана в тому, що він “закінчив тривалу криваву боротьбу козацтва з Польщею... звільнив Малоросію від Польщі, повернув її до загального складу Російського царства” [48]. Ці слова віддзеркалювали суб’єктивну позицію історика в даному питанні, а не реальні бажання гетьмана. Факти свідчать, що Б.Хмельницький розглядав протекторат з боку московського царя не як самоціль, а в цілком конкретному військово-політичному контексті у реалізації планів визволення України й утворення козацької держави. Прохання прийняти Військо Запорозьке “під високу государеву руку” було вимушене через певні обставини.

Історіографічний аналіз праць М.Максимовича показує, що вчений, досліджуючи козацьку добу української історії, виявляв великий науковий інтерес до питань виникнення та становлення Гетьманщини. Михайло Олександрович зробив значний внесок в осмислення цих проблем, сприяв утвердженню наукових засад у їх висвітлення. Історик відзначався особливою увагою до фактичної точності викладу матеріа-

лу, ретельністю у його доборі. Це становило сильну сторону його історичних досліджень взагалі та щодо виникнення Гетьманщини зокрема. Але вчений обмежився фактичною стороною питання і не аналізував його політичні та правові аспекти. Він не дав цілісного аналізу проблем утворення козацької держави, а розглядав окре-

мі аспекти цього явища. Історичні погляди М.Максимовича з питань історії Гетьманщини не були досить чіткі, іноді у них виявлявся суб'єктивізм. Заслужують на подальше вивчення проблеми формування джерельної основи праць визначного історика, методологічних засад його наукової діяльності.

Література

1. Памяти М.А.Максимовича // Киевская старина – 1898. – Т. LXXIII – Кн. 10-12. – С. 218.
2. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – С. 21.
3. Антонович В.Б. Рец. на кн. П.Н.Буцинского "О Богдане Хмельницком". – Харьков, 1882 // Киевская старина – 1882. – Т. XLVII – С. 417.
4. Див.: Речь В.Б.Антоновича (промова на засіданні, пам'яті М.Максимовича) // Записки Юго-Западного отдела русск. географ. общества. – Т. 1. за 1873. – К., 1874. – С. 78-79; Библиографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира (1834-1884) / Составлен и издан под редакцией профессора В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 385; Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Гринченко Б. – Драгоманов М. Диалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 172; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. VIII. – Ч. II. (примітки). – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214-217.
5. Див.: Багалій Д.І. Вказ. праця. – С. 21; Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – С. 83-86; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 195; Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 1964. – С. 19.
6. Див.: Остринин Д. Світгляд М.О.Максимовича. – К., 1960.
7. Див.: Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К.: Вид-во КДУ, 1973; Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К.: Изд-во КГУ, 1986; Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. – К., 1997.
8. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – С. 218-235.
9. Там само. – С. 234.
10. Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01. – Чернівці, 2002. – С. 20.
11. Див.: Мельник Л. Хмельницький і Хмельниччина у висвітленні Михайла Максимовича // На чолі козацької держави (До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького): Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Рівне, 1996. – С. 141-163.
12. Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 195.
13. Грушевський О. З українського наукового життя в середині XIX ст. // ЗНТШ – 1906. – Кн. VI – Т. LXXIV. – С. 69-92.
14. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Собр. соч. – Т. 1. – М., 1876. – С. 396.
15. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембридж, 1991. – С. 7.
16. Див.: Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Собр. соч. – Т. 1. – М., 1876. – С. 248-276; Максимович М.А. Исторические письма о казаках Приднепровских // Там само. – С. 277-316; Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Там само. – С. 395-474; Максимович М.А. Воспоминания о Богдане Хмельницком // Там само. – С. 475-484; Максимович М.А. Заметки о первых гетманах казацких и первых полковниках прилуцких // Там само. – С. 321-325; Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Бело-
- зерским в Киеве, 1856 г. // Там само. – С. 231-248; Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской временной комиссией // Там само. – С. 217-230; Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // Там само. – С. 656-746; Максимович М.А. Об историческом романе Кулиша "Чорна рада" 1857 г. // Там само. – С. 515-531; Максимович М.А. Путевое воспоминание о Полтаве // Собр. соч. – Т. II – К., 1877. – С. 359-364; Максимович М.А. Воспоминание о Золотоноше // Там само. – С. 365-379.
17. Максимович М.А. Воспоминание о Богдане Хмельницком. – С. 483-484.
18. Див.: Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 248-276.
19. Максимович М.А. Воспоминание о Богдане Хмельницком. – С. 483-484.
20. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 260-261.
21. Максимович М.А. Библиография "Jakuba Michalowskiego Xiega Pamietnicza Krakow. 1864" // Собр. соч. – Т. I. – М., 1876. – С. 511.
22. Див.: Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 250-249.
23. Там само. – С. 258.
24. Там само. – С. 268.
25. Там само. – С. 248, 261, 271.
26. Див.: Там само. – С. 261.
27. Див.: Максимович М.А. Библиография... – С. 511.
28. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. – С. 437.
29. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 274.
30. Там само. – С. 275.
31. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. – С. 446.
32. Там само. – С. 398.
33. Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен... – С. 660.
34. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 275.
35. Максимович М.А. Исторические письма о казаках Приднепровских // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 308.
36. Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен... – С. 676.
37. Там само. – С. 656.
38. Там само. – С. 656.
39. Там само. – С. 658.
40. Див.: Там само. – С. 660-661.
41. Там само. – С. 656.
42. Див.: Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской временной комиссией // Собр. соч. Т. 1. – К., 1876. – С. 222-223.
43. Там само. С. 223-225.
44. Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен... – С. 660.
45. Там само. – С. 674.
46. Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян. – С. 275.
47. Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 237.
48. Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Собр. соч. – Т. II – К., 1977. – С. 31.

Надійшла до редколегії 15.05.2003 р.